

סיסרא בשביעית - מצוות שביעית: הקרקע והזיכרון

ישראל רוזנסון

א. המעשה ונוסחיו

לקראת סוף הפרק התשיעי בירושלמי שביעית - במובן מסוים סיום החלק 'החקלאי' של המסכת - מופיע המעשה הבא:

ר' יהושע בן לוי הוה מפקד לתלמידיה. לא תיזבון לי ירק אלא מן גינתא דסיסרא. קם עמיה זכור לטוב. אמ' ליה. איזיל אמור לרבך. לית הדא גינתא דסיסרא. דיהודי הוות וקטלה ונסבה מיניה. אין בעיתה מחמרא על נפשך. אשתווי לחברך (ירושלמי, שביעית פ"ט ה"ט לט ע"א).

תרגום: ר' יהושע בן לוי היה מצווה על תלמידו: אל תיקנו לי ירק אלא מגינתו של סיסרא. בא אליו הזכור לטוב. אמר לו: לך אמור לרבך: אין זו גינתו של סיסרא; של יהודי הייתה, והרגו ולקחה ממנו. אם רצונך להחמיר על עצמך השתווה לחברך.

המעשה מופיע בלשון דומה למדיי גם בירושלמי דמאי:

ר' יהושע בן לוי הוה מפקד לטלייא. לא תיזבון לי ירק אלא מן גינתא דסיסרא. קם עימיה זכור לטוב. אמר ליה. זיל אמור לרבך. לית הדא גינתא דסיסרא. דיהודי הות וקטליה ונסבת מיניה. ואין בעית מחמרא לנפשך אישתרי לחברך (ירושלמי, דמאי פ"ב ה"א כב ע"ג).

ההבדלים ביניהם מתמקדים בשני ניסוחים: 'מפקד לטלייא', כלומר, לילדים-נערים, בנוסח השני, לעומת 'מפקד לתלמידיה', בראשון; ו'אישתרי - התר - לחברך', בשני, לעומת 'אשתווי - השתווה, השווה עצמך - לחברך', בראשון.

המעשה מעורר בעיות רבות הקשורות הן בפרשנותו הפשוטה, הן במעמדו ההלכתי על רקע מצוות התלויות בארץ, והן בשאלת רקעו ההיסטורי-גיאוגרפי, ומסתבר שבעיות אלו אינן נפרדות זו מזו. להלן נציג מספר הבחנות מסוגים שונים בקשר למעשה הנידון.

ב. הפרשנות הבסיסית והמסגרת הסיפורית

המצב הבסיסי המקופל במעשה ברור למדיי. ר' יהושע בן לוי, אמורא בן הדור הראשון, שנודע בהנהגות מיוחדות המזכירות סוג מסוים של חסידות,¹ היה מצווה על תלמיד מתלמידיו או על נער - אפשר שגם הוא נמנה בין תלמידיו - לקנות ירק מגינתו של סיסרא.

הכתוב אינו מפרט באלו נסיבות הלכתיות בא לעולם ציווי זה ולאיזה 'זמן הלכתי' ספציפי הוא מתייחס. עקרונית, נראה שמדובר בקנייה בשביעית ('פני משה') מחלקה ידועה, ומסתבר שהיו נוהגים בה היתר; ואפשר שדווקא חסידים נתנו את עיניהם בה, ולכן היא מובלטת בכינוי המיוחד 'גינה של...', כינוי המצביע על 'כתובת ידועה', בעוד ששומרי מצוות רגילים היו נוהגים לקנות גם בשטח רחב יותר.

קורותיה העקובות מרם של הגינה נתגלו על ידי אליהו דווקא לתלמיד ולא לרבו החסיד, שהיה למוד בגילויי אליהו;² ומסתבר שדבר זה עצמו יש בו צעד של מחאה על חסידות יתר, כביכול, בגלל התנהגותו במעשה הזה נמנעה מן החכם החסיד הזכות של גילוי אליהו. מוטיב זה מודגש עוד יותר בנוסח השני של המעשה במסכת דמאי המדבר על 'טליא' - נער, שפחות סביר שדווקא הוא יזכה לחויית ההתגלות החשובה הזו (אליהו אמנם נגלה, ליתר דיוק התייחס, גם לאנשים פשוטים,³ אך אין זה מובן שאכן יהיה כך, במיוחד

1 נביא שתי דוגמאות להנהגותיו המיוחדות הקשורות בלימוד תורה: "כהדר ר' יהושע בן לוי הוה יליף שמע פרשתא מן בר בריה בכל ערובת שובא" (ירושלמי, שבת פ"א ה"ב ג ע"א). תרגום: 'כמו ר' יהושע בן לוי שהיה רגיל ללמוד פרשה מן בנו בכל ערב שבת'; 'ר' יהושע בן לוי מיכרך בהו ועסיק בתורה [...]'. (בבלי, כתובות עז ע"ב). תרגום: 'רבי יהושע בן לוי נכרך [=עם בעלי ראתן] והיה עוסק בתורה [...]'. ספק אם המונח 'חסידות' מאפיין נכונה את ההנהגות הללו, אך יש בהן ייחודיות וערך סגולי המיוחדים לרמות הזו.

2 על מפגש בין רבי יהושע בן לוי, רבי שמעון בן יוחאי ואליהו ראו: ישראל רוזנסון, קברו ומדרשו - על התגלויות ולימוד תורה בסמוך לקברו של ר' שמעון בן יוחאי במקורות חז"ל, דרך אגדה, ט, תשס"ו, עמ' 179-212; במיוחד, עמ' 191-196. מפגש משולש נוסף שכזה שרקעו המוות, מתרחש לאחר מותו של רבי יהושע בן לוי: "הוה קא יהיב ליה נפקא בת קלא ואמרה ליה הב ניהליה דמיטבע לברייא. מכריז אליהו קמיה פנו מקום לבר ליואי, פנו מקום לבר ליואי, אזל אשכחיה לר' שמעון בן יוחאי הוה יתיב על תלת עשר תכטי פיזא [...]". (בבלי, כתובות עז ע"ב). תרגום: '... יצאה בת קול ואמרה לו תן לו [=מלאך המוות] שהבריות צריכין לו. היה אליהו מכריז לפניו: פנו מקום לבן לוי, פנו מקום לבן לוי. הלך ומצא את רבי שמעון בן יוחאי שהיה יושב על שלושה עשר כסאות של פז [...]'. (בבלי, כתובות עז ע"ב).

3 [...] (בבלי, בבא קמא ס ע"ב), שכן סימן זה בוודאי מסור לכולי עלמא. דוגמה מפורסמת עולה מהסיפור: 'ר' ברוקא חזואה הוה שכיח בשוקא דבי לפט הוה שכיח אליהו גביה א"ל איכא בהאי שוקא בר עלמא דאתי א"ל [...] אדהכי והכי אתו הגן תרי א"ל הני נמי בני עלמא דאתי נינהו אזל לגבייהו אמר להו מאי עוברייכו אמרו ליה אינשי ברוחי אנן מבדחינן עציבי אי נמי כי חזינן בי תרי דאית להו תיגרא בהדייהו טרחינן ועבדינן להו שלמא' (בבלי, תענית כב ע"א). תרגום: 'רב ברוקא חזואה היה מצוי בשוק של בי לפט והיה אליהו מצוי אצלו. אמר לו: יש בשוק הזה בן עולם הבא? אמר לו [...] בינתיים באו שני בני אדם. אמר לו אליהו הללו בני עולם הבא הם. הלך אצלם רב ברוקא, אמר להם: מה מעשיכם? אמרו לו: בני אדם שמחים אנו ומשמחים עצובים. כשאנו רואים שניים שנפלה ביניהם קטטה אנו טורחים ועושים ביניהם שלום'. אליהו מלמד את החכם להיטיב ולהתבונן באנשים הפשוטים.

סיסרא בשביעית - מצוות שביעית: הקרקע והזיכרון • ישראל רוזנסון

במקרה זה, שכפי שנראה להלן, כאן דווקא החכם הורגל בגיליון). בפשטות, המסר שצריך התלמיד-הנער להעביר לרבו הוא שגם אם הוא רשאי להחמיר על עצמו, עליו להתיר את הקנייה לחברו; זאת לפי הנוסח השני הגורס - 'אשתרי', ולפי הניסוח הראשון, עליו פשוט להשתוות לחבריו ולנהוג כמותם! לפי 'פני משה' ההיתר לציבור נובע משום "שכבר התיירו אלו המקומות". כלומר, אנו יודעים על היתר הלכתי רחב היקף, לגבי מקומות שונים, ומקומות שהותרו, יהא אפיונם הגיאוגרפי-הלכתי אשר יהא, אין הצדקה עקרונית להחמיר בהם. אין הוא מתייחס לשאלה, אם כך מדוע יש בכלל הצדקה להחמיר, ולפי רידב"ז יש הצדקה כזו "משום דעכו"ם גזל את השדה מישראל"; כלומר, ברקע עומדת האפשרות הזו כמעין חשש מהותי הטבוע בקרקע.

הנה כי כן, אפשר להעמיד הסבר הלכתי עקרוני למהלך הסיפור ולהשקפות המובעות בו בעקיפין, שעניינו חומרא הלכתית של רבי יהושע הגוררת התנגדות של אליהו. בסעיף הבא ננסה לדייק מעט בהסבר זה. מכל מקום, ברקע עומד שיאו של הסיפור - הגילוי כי הקרקע הייתה בעבר של יהודי שנקטל על-ידי גוי, ומסתבר ששיא - במהותו הוא בעצם שפל! - זה עומד ביחס של פער מוסרי חריף בין הנסיבות האמיתיות הטבועות בעומק המעשה לבין ההתנהגות המתבצעת בפועל: חכם או חכמים נוהגים מנהג חסידות, ותוך כדי כך קונים מחלקה של גוי מבלי לדעת שבכך הם מביאים תועלת עקיפה או ישירה למי שנזקפה לחובתו מעורבות ברצח יהודים. לפי זה הסתייגותו של אליהו איננה מצטמצמת להקשר הלכתי מובהק, אלא היא בגדר הסתייגות עקרונית מכוונת נגד צביעות דתית שחומרתה מרובה גם אם איננה מתבצעת במודע.

כאן המקום לציין כי סיפור זה ממוקם בין שני סיפורים אחרים ביחידה הסיפורית החותמת את הפרק התשיעי של מסכת שביעית. לפנינו נמצא הסיפור על רבי חזקיהו ש'הפך פניו', בעצם - הפנה מבטו, ממי שטען תבואה, לכאורה אסורה, בשביעית בקיסרי, ובהפניית פנים זו העבירו לקטגוריה של 'מקומו מוכיח'; כלומר, לא התנהגותו הספציפית של ה'עבריין' חשובה, אלא מעמדו ביחס למקום. מוצגת כאן התחשבות ב'קולות' של 'המקום הגדול יותר' המושגת בכוח קביעה של חכם ידוע שהסכים שלא לראות את מה שלא צריך לראות! נקודה זו זקוקה להבהרה. החכם המפנה פניו מן ה'עבריין' אינו מביט רק 'במקום הקטן', בזירת העבירה - השוק, אלא ב'תחום קיסריה' הגדול יותר, ובכך רומז כי תחום קיסריה קובע את דינו של השוק. לעומת זאת, רבי יהושע איננו מפנה פניו, הוא 'רואה' גם רואה את החלקה המותרת לכאורה, אלא שבראיית יתר זו, שבמהותה הרי היא הקפדה על זיהוי מדויק ואפיון מדויק של המותר, גרם לעיוורון מסוג אחר. לא זו בלבד

4 להלן נוסחו: "ר' חזקיהו היה קאים בשוקא דקיסרין, חמא חד טעין עלל מן איסורא, הפך אפוי, דלא מיחמיניה; תני פרק. כל כך למה? כדי שיעשה מקומו הוכיח, שמע ר' יעקב בר אחא ואמ': אמה דהן יולדת בר" (ירושלמי, שביעית פ"ט ה"ט לט ע"א). תרגום: 'ר' חזקיהו היה עומד בשוק של קיסריה. ראה אחד טעון תבואה מאיסור. הפך פניו שלא יראהו. חזר ופרק. כל כך למה? כדי שיעשה מקומו הוכיח. שמע ר' יעקב בר כהנא ואמר: אמו של זה ילדה בן'.

סיסרא בשביעית - מצוות שביעית: הקרקע והזיכרון • ישראל רוזנסון

שהוא לא מגיע למסקנה כי 'המקום הקטן' - הגינה שייכת למקומה הגדול הנוכחי, אלא הגיע לכלל החמצה של הרקע ההיסטורי של החלקה, ולהלן נדון בכך. הסיפור האחרון יוצר הבחנה אחרת בדיני שביעית: בין חלה שהיא מדאורייתא לבין שביעית שהיא מדרבנן.⁵ גם בסיפור זה מתבררת המורכבות הרבה של דיני שביעית שבנסיונות של ימי חז"ל ניתן לומר כי 'אין תוכם כברים'; חיצונית נתפס גיבור הסיפור כחשוד על השביעית, אך במבט פנימה מתברר כי בפיו טענה של ממש, והחזות החיצונית של החשוד בו נסדקת.

ג. ההיבט ההלכתי ושאלת המקום

גם אם לדעתנו עיקרו של המעשה טמון בצד האגדי, מתבקשת הבהרה קצרה נוספת בקשר לרקע ההלכתי שלו, שכן ההלכה קובעת יחס מיוחד בין התוכן ל'מקום'. יהודה פליקס בפירושו לירושלמי שביעית מתייחס לסוגיה, וקובע: "[...] שהיה בטוח שהוא נחלתו מקדמת-דנא ואין בו חשש של איסור ספיחים".⁶ וב'ביאור' הוסיף כי נקט פירוש אחד מני כמה וכמה להסבר הנהגתו של רבי יהושע בן לוי, וכן הדגיש בהערה כי שיטתו עומדת בניגוד לזו של הר"ש ליברמן, שהבעיה העומדת על הפרק היא הפטור ממעשרות. פליקס הקדיש לסוגיית הספיחים בשביעית מאמץ פרשני ומחקרי ניכר, פרסם מאמרים על כך, ובחלקם נגע בסיפור שלפנינו ובהשתמעויותיו ההלכתיות. במאמרו 'תחומי איסור ספיחים ותקנות רבי לגבי שביעית', המתייחס למסכת שביעית פרק ט' הלכה א',⁷ הוא מציע מספר אפשרויות להסברת הרקע ההלכתי;⁸ מכיוון שבאופן עקרוני דרך הטיעון שלו נפתלת למדיי, והסיפור איננו עומד בראש מעייניו אלא סוגיית הספיחים, אסכם בקצרה את הנקודות הרלוונטיות שהעלה לגבי הסיפור.

א. היו מקומות שהותרו בשביעית ונפטרו מן המעשרות שדינם כחוץ לארץ - נאכל ונעבד'. מהסיפור שלפנינו עולה (לדעת הרש"ס) כי המקום הוא מסוג זה (על הניסיון לזיהוי המדויק נעמוד להלן). במקום שכזה היהודים אכן עיבדו בפועל את שדותיהם וקנו מהם תוצרת חקלאית. אליהו העביר לרבי יהושע בן לוי את המסר שאכן כך צריך לנהוג! כלומר, זוהי ההלכה!⁹

5 "הר בר נש הוה חשוד על שמיטתא, אמ' לאיתתיה: אפקין חלתה. אמרה ליה. הווא גברא חשוד על שמיטתא ואת אמ' אפקון חלה. אמ' לה. חלה מדבר תורה שביעית מדרבנן גמליאל וחבריו" (ירושלמי, שביעית פ"ט ה"ט ל"ט ע"א). תרגום: 'אחד היה חשוד על השמיטה אמר לאשתו הפרישי חלה. אמרה לו: אותו האיש חשוד על השמיטה ואתה אומר לי להפריש חלה ממנה. אמר לה: חלה מדבר תורה, שביעית מרבן גמליאל וחבריו'.

6 יהודה פליקס, תלמוד ירושלמי - מסכת שביעית, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 285.

7 פליקס, שם, עמ' 417-446. במקור: ספר היובל לרבי יוסף דוב סולביצ'יק, א, ירושלים וניו יורק תשמ"ה, עמ' ש-ע-ת.

8 פליקס, שם, עמ' 430-432.

9 "פירושם של דברים שרבי יהושע בן לוי הגיע לאחד המקומות שרבי התיר בהם והחמיר על עצמו והורה לאחרים להחמיר לעצמם ולא לקנות ירק אלא מן גינה של נכרי אחד בשם סיסרא [...] בהניחו שגוי זה

סיסרא בשביעית - מצוות שביעית: הקרקע והזיכרון • ישראל רוזנסון

ב. מדובר במקום שהותר, אך לא באופן גורף – הותרו רק הספיחים, והוא בגדר 'נאכל ולא נעבד'. אליהו העמידו על כך שבמקום מסוג זה אין להחמיר ולהדר דווקא אחר חלקה של גוי.

ג. המעשה התרחש בארץ ישראל, לאו דווקא במקום שהותר. במקום שכזה לא רצה רבי יהושע בן לוי לקנות משרה של גוי מחשש שהיה פעם של יהודי. אליהו העמידו על כך שאין לבטוח גם בשדה שנחשב של גוי מעולם ולכן אין מקום לחששו.

ד. יש לציין כי בנקודה זו (סעיף ג) אפשרויות שתי פרשנויות: ניתן להבין 'אשתווי לחברך' שמתירים לאכול מבלי לחקור אם השדה היה שייך אי פעם לישראל, או להיפך – 'אשתווי לחומרא', כלומר, שיכול של גוי שזרע בשביעית אסור, משום שכיבוש עולי בבל אינו בגדר 'נאכל', אפילו 'נעבד' על-ידי גוי.

מבלי להתעמק בכל ההיבטים ההלכתיים, ומבלי לנקוט עמדה איזו אפשרות סבירה יותר, ברור כי כשבהלכה עסקינן, לשאלת המקום נודעת חשיבות רבה. היו כאלו שלא הסתפקו באפיון הלכתי של המקום שבו קרה המעשה וניסו לזהותו בדיוקנות על-פי קריטריונים שונים: יש שטוענים שהאירוע היה בקיסרי,¹⁰ ויש שבבית גוברין,¹¹ פירושו הרש"ס תולה את הגינה בסיסרא הקדום, המקראי, ולכן מייחס את המקום לסביבות בית שאן (פירושו לירושלמי דמאי). המשותף לכולם הוא שאלו מקומות שהותרו לשיטות השונות, שהרי אם מדובר על ארץ ישראל באופן כללי, אין כלל משמעות למקום המדויק. לדעתנו, התעלמות הסיפור מהמקום מבליטה את אופיו האגדי; אין זה בגדר מעשה שהיה, שמדרכו של עולם מעוגן במקום מן המקומות, אלא סיפור חופשי לחלוטין שאינו כבול במסגרת של מקום בעל קואורדינאטות ממשיות, אלא מקום מובנו העמוק המציג זיקות וקישורים החורגים מגדר גיאוגרפיה כפשוטה.

בסיכום, גם אם ניתן להעמיד רקע הלכתי למעשה, וגם אם מושך לשייכו למקום ספציפי, אי הבהירות המובנית בו מחזקת את הפן האגדי המהותי הטבוע בו.

ד. ההיבט האגדי ושאלת מעמדו של אליהו

כפי שציינו לעיל, אליהו בחר אופן התגלות מיוחד בנושא הנידון. דומה שנצא נשכרים בהשוואת המעשה הנידון למעשה אחר שגם בו מופיע המתח בין הביטוי ההלכתי לאגדי:

עולא בר קושב תבעתיה מלכותה. ערק ואזל ליה ללוד גבי ר' יהושע בן לוי. אתון ואקפון מדינתא. אמרו להן. אין לית אתון יהבין ליה לן אנן מחרבין מדינתא. סלק

מחזיק בנחלתו זו מאז ומעולם, ואליהו הנביא הוכיח לו על המגוּחך שבדבר לחזר אחרי גוי שנחלתו לא הגיעה אליו אלא במעשה רצח של יהודי" (שמואל ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ לו, תשכ"ז, עמ' 5).

10 "קרוב להניח כי המעשה היה בקיסרין אשר אליה היה ר' יהושע בן לוי להגיע" (שמואל ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ לו, תשכ"ז, עמ' 5).

11 פליקס, שם, עמ' 430.

סיסרא בשביעית - מצוות שביעית: הקרקע והזיכרון • ישראל רוזנסון

גביה ר' יהושע בן לוי ופייסיה ויהביה לון. והוה אליהו זכור לטוב יליף מיתגלי עלוי ולא איתגלי. וצם כמה צומות ואיתגלי עליו. אמ' ליה. ולמסורות אני נגלה. אמ' ליה. ולא משנה עשיתי. אמ' ליה. וזו משנת החסידים (ירושלמי, תרומות פ"ח הי"א מו ע"ב).

תרגום: עולא בר קושב תבעתו המלכות. ברח והלך לו ללוד אצל ר' יהושע בן לוי. באו והקיפו את העיר. אמרו להם: אם אין אתם נותנים אותו לנו אנו מחריבים את העיר. עלה אליהם ר' יהושע בן לוי ופייסם ונתנו להם. והיה אליהו זכור לטוב גילי להתגלות אליו ולא התגלה. וצם כמה צומות והתגלה אליו. אמר לו. האם נגלה אני למסורות? אמר לו: האם לא משנה עשיתי. אמר לו: וזו משנת החסידים!?

סיפור זה הוא אחד מכמה 'סיפורי התגלות' של אליהו לרבי יהושע בן לוי. עניינו המרכזי הוא ההימנעות מן ההתגלות דווקא במקרה הזה, והבנתה כביקורת על הנהגה דתית של חכם נכבד. כזכור, גם במקרה של גינת סיסרא נמנע אליהו מהתגלות; לכאורה, יכול היה להעביר שם את המסר באופן ישיר לרבי יהושע, אך לא כך עשה! הוא דיבר לתלמיד ולא לרבי יהושע. נמצאנו למדים כי בשני סיפורים הקשורים ביחסים בין ישראל לגויים טעה רבי יהושע בעשייה לא-נכונה הכרוכה באי-התאמה בין הפעולה שבוצעה בפועל לנדרש באותן הנסיבות; הנה - שני הסיפורים קשורים בתכנים בסיסיים דומים ובתבנית מהותית דומה: במות יהודי ובחסידות, דהיינו בעשיית יתר, אך אופן היישום הפוך; בסיפור עולא בר קשב, לא עמד רבי יהושע בדרגת חסידות הנדרשת מחכם שיעור קומתו, ובסיפור גינת סיסרא דווקא הקפיד על חסידות, אך באותן נסיבות היא לא-נכונה. בסיפור עולא בר קשב יהודי הומת ורבי יהושע לא אימץ מידת חסידות כדי להצילו, ובסיפור גינת סיסרא יהודי הומת ורבי יהושע לא נקט צד של חסידות כדי להזכיר את דבר רציחתו, כך שבסופו של דבר שני המעשים מובילים לכיוון דומה. נסכם את ההשוואה בטבלה תמציתית.

	סיפור עולא בר קשב	סיפור סיסרא
גורל היהודי	הומת בהווה	נרצח בעבר
התנהגות ר' יהושע	לא התנגד	לא התעניין
התנהגות אליהו	לא נתגלה	נתגלה בעקיפין
חסידות	ר' יהושע לא עמד בדרישה	ר' יהושע כיוון לכיוון לא נכון

כללו של דבר, מסתבר כי אליהו מזהה בהנהגת ר' יהושע שטייה בעלת השלכה דתית ומוחה על כך על-ידי הימנעות מהתגלות. דומה כי הציפייה היא שחכם בעל שיעור קומתו של רבי יהושע יזהה את רמזיו של אליהו ולא רק את התוכן הישיר של דבריו.

ה. מחשבות על הלכה ואגדה, שמיטה וזיכרון

כאמור, ניתן להבין את המעשה העומד במרכזו של מאמרנו כביטוי אגדי שבא להביע מחאה נגד סוג מסוים של צביעות דתית - הקפדת יתר במקום שאין ראוי לנהוג כך. מבחינת זו מאי נפקא מינא אם גינתו של סיסרא היא או גינתו של גוי קטלן אחר.

אולם דומה שהשימוש בשם הנדיר 'סיסרא' הרווח בחז"ל ביחס לסיסרא הקדום,¹² מפנה כמעט בהכרח תשומת לב אל האירועים המקראיים הקשורים בו (כזכור היו בין פרשני הירושלמי שסברו כך¹³). במיוחד חשובה לענייננו מלחמתו של ה' מן השמיים' בסיסרא המשווה לו מעמד של אויב מיוחד שה' מצא לנכון להילחם בו במישרין.¹⁴ מבחינה זו סיסרא הוא המשעבד את ישראל והמבזה אותו (מוטיב הביזוי עולה הרבה בסיפור המקראי על אודותיו¹⁵), ולכן 'גינת סיסרא', ככוח שמה המיוחד, הייתה צריכה לעורר את חשדו של החכם שאין היא גינה תמימה אלא זיכרון לעבר עקוב מרם.

זיכרונו של סיסרא הקדום ששמו הוטבע בחלקה במעין 'מדרש שם' משמש אפוא תמרור אזהרה. כאן המקום לציין כי באגדת חז"ל מצוי כיוון הפוך. קרי, סיסרא אומנם נזכר, אך לא לגנאי כקוטל יהודים, אלא דווקא כמי שהצטרף עליהם. מתברר כי לדידם של חכמים, סיסרא, או מי מבין זרעו, מתגיייר ונבלע כליל בישראל, ואף זכה להימנות בין מורי תורה בישראל: "מבני בניו של סיסרא למדו תינוקות בירושלים" (בבלי, גיטין נז ע"ב); "ושמעיה ואבטליון מבני בניו של סיסרא היו, ולימדו תורה ברבים כאנשי כנסת הגדולה" (מדרש תהילים א). גם כאן סיסרא המקראי נזכר בהווה של חז"ל; כדמות ספציפית הוא לא יישכח, אך כאן הוא נזכר בהקשר חיובי, יודעים לשייך אליו את החכמים בני זרעו; זאת על דרך איפכא מסתברא כמי שנוקה כליל מכל עוונותיו.¹⁶

דומה כי ניתן עתה לפסוע צעד נוסף; אכן, זיכרון סיסרא קשור לשמיטה בקשר מורכב. כדי לעמוד עליו ראוי לנגוע בקצרה בגורם הזמן במסכת שביעית. המסכת מעמידה מעין 'לוח זמנים' של השנה השביעית: בתחילת המסכת מודגשת תחילת השנה, ולקראת סופה של המסכת, יש גם התייחסות לסיום השנה. מבחינה זו גורם הזמן יוצר מערכת מיוחדת המעדיפה את הזמן על המקום. הזמן הוא הפותח והמקום משולב בלוח הזמנים. נדגים זאת בקצרה (שימו לב להדגשות השונות של תיאורי זמן ומקום בציטוטים שלהלן). פתיחת

12 אכן, היו שראו בו בהקשר הזה, "אולי רק כינוי ספרותי לגוי רשע" (שמואל ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ לו, תשכ"ו, עמ' 5).

13 רש"ס העביר את זירת המעשה לבית שאן בגין זיהוי זה. ראו: יהודה פליקס, תחומי איסור ספיחים ותקנות רבי לגבי שביעית, ספר היובל לרבי יוסף דוב סולביצ'יק, א, ירושלים וניו יורק תשמ"ה, עמ' שפד, הערה 107.

14 לא כאן המקום לתאר את היחס לסיסרא בספר שופטים, אך משירת דבורה עולה כי "מן השמים נלחמו הכוכבים ממסלותם נלחמו עם סיסרא" (שופטים ה, כ).

15 גם כאן השירה מוסיפה תיאורים לציפיות מסיסרא המנצח: "הלא ימצאו שלל רחם רחמים לראש גבר" (שופטים ה, ל).

16 אפשר והדברים מקשרים ליחס האמביוולנטי לדמות אמו של סיסרא, שחרף מעמדה השלילי בשירה, הקשר אליה בחז"ל נושא גם משמעות של אמפטיה ואהדה.

סיסרא בשביעית - מצוות שביעית: הקרקע והזיכרון • ישראל רוזנסון

המסכת מבליטה את גורם הזמן בתחילת השנה: "עד אימתי חורשין בשדה האילן ערב שביעית?" (שביעית פ"א מ"א), ובהמשך מובא הסבר על המקום העומד על הפרק: "איזה שדה האילן?" (שביעית פ"א מ"ב); הוא הדין בהמשך: "עד אימתי חורשין בשדה הלכן ערב שביעית?" (פ"ב מ"א); אחר כך, הלוח השנתי ממשיך בשאלה הקשורה בזמן: "מאימתי מוציאין זבלים לאשפתות?" (פ"ג מ"א); "אין בונין מדרגות על פי הגאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן לשביעית; אבל בונה הוא בשביעית משפסקו הגשמים מפני שהוא מתקנן למוצאי שביעית" (פ"ג מ"ח); במקרה האחרון אומנם חוזרים לרגע ל'ערב שביעית', ובכך משתבשת לכאורה רשימת המועדים המסודרת לפי סדר שנתי, אך זאת משום שמדובר בהמשך בזמן שנתי מוגדר בתוך שביעית - 'משפסקו הגשמים'. ובהמשך מופיעים זמנים חקלאיים נוספים: "שדה שנתקצרה - תזרע במוצאי שביעית, שנטיבה או שנדירה, לא תזרע במוצאי שביעית" (פ"ד מ"ב); "מאימתי אוכלין פרות האילן בשביעית?" (פ"ד מ"ז); "מאימתי אין קוצצין את האילן בשביעית?" (פ"ד מ"י); "מי שהיו לו פרות שביעית והגיע זמן הביעור" (פ"ט מ"ח).

כללו של דבר, לפנינו מעין 'לוח חקלאי' המסודר - פחות או יותר - החל מתחילת העונה החקלאית ומותאם להלכות שביעית. אגב דיון במועדים, מוסברים גם המונחים החקלאיים ומפורטות הדרישות לגביהם. כך שבאופן קצת משונה ממבט ראשון, ניתן לראות במסכת שביעית סטרקטורה של 'לוח שנה' שנשזרות בו גם סוגיות הקשורות במקום. אולם, יש במסכת זו גם גילויי 'מקום' מסוג אחר, שמובלע בו לא רק 'מקום' בהקשר האינסטרומנטאלי של השדה או המטע, אלא גם מקום גיאוגרפי נושא משמעות. זהו 'מקום' של זמן, המשרד הכוונה לזמן היסטורי. כוונתנו לתיאורי הגבולות של הארץ הקובעת את חלות מצוות שביעית. "שלוש ארצות לשביעית כל שהחזיקו עולי בבל, מארץ ישראל ועד כזיב, לא נאכל ולא נעבד, וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, נאכל אבל לא נעבד, מן הנהר ומאמנה לפנים נאכל ונעבד" (פ"ו מ"א). תיאורים אלו אינם אגדתא! יש בהם כמובן צורך הלכתי ישיר, אך הם מביעים את הגבולות באמצעות אירועים המעלים על נס את תמצית השלבים החשובים בתולדות ישראל.

גם סיפור סיסרא מוביל לזיכרון היסטורי המוטבע בקיום שביעית. כביכול, זכר סיסרא טבוע בקרקע; הוא לא נעלם! אם נשתמש במליצת הסיפור שהובא לעיל 'מקומו מוכיח'; קורותיה הגויים של הארץ אינם נעלמים! השאלה היא רק איזו מדיניות לנקוט כלפיהם. ניתן להשתמש בהיסטוריה כדי להקל על יהודים לקיים מצוות שמיטה בהווה, אך זיכרון צריך לקחת בחשבון גם את העולל ליהודים שנגרם בכך.

לפי זה שביעית איננה רק יחידת זמן מחזורית המשכפלת, משלשת וכו' את עצמה, אלא יחידה המשתנה עם ההיסטוריה. במקרה דנן, ההיסטוריה של החלקה נשזרת בזיכרון הלאומי! אי אפשר לעבוד את הקרקע ולהימנע מעבודה ללא זיכרון זה. לכאורה, הנגיעה בטבע, בחקלאות אינה מטיבה עם הזיכרון; לטבע ולחקלאות הנגזרת ממנו אופי מחזורי, שנה דומה לחברתה וחוזר חלילה; שביעית כמצווה חקלאית שמשכה שנה אמורה לשקף

סיסרא בשביעית - מצוות שביעית: הקרקע והזיכרון • ישראל רוזנסון

את הריתמוס הזה, והנה, בדת היסטורית כיהדות, גם הטבעי והחקלאי נושא את משא הזיכרון!

1. סיכום

המעשה בגינת סיסרא ניתן להבנה בכמה רבדים. אין ספק שיש לו בסיס הלכתי ואלהיו שהוזעק לנקוט עמדה מבסס אותה על רקע זה. אולם כמעשה אגדי הוא גם נושא מסר מוסרי-דתי החורג מהקשרו ההלכתי המצומצם. בד בבד עם הקביעה הרעיונית הנשענת על ניתוחו כאגדה, יש לו השלכות מעניינות על תפיסת השמיטה כזיכרון. ניתן לראות בשמיטה מצווה חקלאית מובהקת התלויה בלוח השנה, אך בהקשרים אחרים שלה מוטבע ולו ברמיזה זיכרון היסטורי. כך הוא כמדומה גם סיפור גינת סיסרא המלמד כי אין לקיים מצוות שביעית כהלכתה תוך מבט אל היחידה החקלאית לברדה! לכל שדה יש עבר, לכל חלקה חלק בהיסטוריה